

Гарник Л. П.

ORCID: 0000-0003-0983-9323

кандидат політичних наук, гостьовий дослідник

Лейбніц Центр Вивчення Сучасного Сходу

м. Берлін, Німеччина

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЗГАДКИ ПРО МУСУЛЬМАНСЬКІ СПІЛЬНОТИ МІСТА ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЯ

Ключові слова: мусульманські спільноти, Харків, документована інформація.

Нині, у буремні часи випробувань, відроджується істина й оновлюється історична правда про витoki походження й подальший розвиток історичних регіонів, які сьогодні складають територію України, зокрема міст Півдня та Сходу, з огляду на зміщення акцентів етнонаціональної політики і векторів міжнародних зв'язків нашої держави. Так, вивчаючи документальні свідoctва присутності мусульманських спільнот на Слобожанщині, зокрема у Харкові, дослідники зазвичай обмежуються цитуванням декількох доступних джерел. Втім поглиблене дослідження тематичних наукових публікацій, архівних та оцифрованих документів дозволяє виявити ширший спектр фактів та історичних аспектів щодо мусульманських спільнот нашого міста.

Для дослідників історії мусульманських спільнот міста Харкова відправною точкою розгортання дослідницько-пошукової роботи й дотепер слугує оглядова стаття А. Ковалівського [3], де наведено низку фактів із посиланнями на праці колег-вчених, а також деякі архівні документи та міські періодичні видання. Іншими, не менш цінними джерелами, є оцифровані видання та історичні документи з колекцій деяких міських й університетських архівів і бібліотек (ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, НТБ НТУ ХП, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка), праці харківських краєзнавців [1] та їхніх зарубіжних колег [7], а також різноманітні репринтні видання [9] й приватні колекції (зібрання С. Володарського[2], архів родини Алескерових [11]). Додатково згадки про мусульманські спільноти Харкова можна знайти серед міських тематичних форумів [8].

Більшість представників татарської спільноти Харкова на початку ХІХ ст. були службовцями, робітниками та торговцями дрібним крамом. Перша офіційна згадка про мусульманську спільноту на території міста Харкова датується 1861 р., коли до канцелярії Харківського губернатора

надійшло колективне звернення від татар з різних губерній, де вони повідомляють, що на час участі у харківських ярмарках ними було обрано «...для виконання молитов згідно з обрядом магометанської віри імамом (муллою) Д. Ісмайлова, селянина з селища Кучки Сергачського повіту Нижегородської губернії», та просять направити їх звернення на ухвалу «...куди треба, про що вони молитимуться». Про реєстрацію спільноти харківських мусульман та її зв'язок із Оренбурзьким духовним зібранням (*духовним управлінням*) свідчать метричні книги нашого міста датовані 1893 р., які знаходяться нині у Державному архіві Харківської області.

Станом на 1866 р. у Харкові вже постійно мешкає 38 турків і татар, переважно дрібних торговців та ремісників. Збільшення чисельності татар спостерігалось після Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли в Харкові було розквартировано татаро-башкирську кінну армію, яка входила до складу імперського війська Південного укріпрайону. В цей час збільшилася громада харківських татар з 42 до 448 осіб. Згідно з «Харківським календарем» за 1897 р., у Харківській губернії проживало 1067 осіб мусульман (959 чоловіків та 108 жінок), з яких 220 чоловіків та 30 жінок постійно мешкали у Харкові, а в Сумах – лише 500 мусульман-чоловіків [3].

Щодо турків у Харкові, то у архіві містяться документи про перебування Османа Нурі Газі Паші – героя Плевни та маршала Османського війська у якості почесного полоненого в нашому місті з 5 січня 1878 р. по 7 березня 1897 р. Під час перебування в Харкові турецький маршал відвідував клуби та театри, часто гуляв містом. Також С. Володарський повідомляє, що Осман Нурі Паша мешкав у готелі «Belle-Vue» на вулиці Скатеринославській [2], проте наукова розвідка турецького історика М. Фахрі Фурата [7], проведена у Харкові, підтвердила іншу версію щодо точної адреси згаданого отеля. Отже, готель «Belle-Vue» згідно з написом на дореволюційній листівці, знаходився на розі вулиць Університетської та Рибної (нині *Кооперативної*), де змінивши своє призначення, до наших часів збереглася його будівля.

Міська газета «Південний край» від 20 червня 1893 р. повідомила, що «...двадцятого червня у москальовських казармах у зв'язку із святом Курбан-Байрам було здійснено богослужіння, у якому взяли участь 400 вірян. Богослужіння проводив мулла Курбан Галлеев. Підіймалося питання про будівництво мечеті». Вперше за історію Харкова у 1904 р. серед сторінок «Харківського календаря», який традиційно містив календарі усіх релігійних громад міста (православних, католиків, лютеран, юдеїв, мусульман, караїмів та інших) було розміщено «Магометанський календар на 1904 рік – на 1321–1322 роки Хіджри». З цього часу мусульманський календар виходив щорічно аж до самого закриття його видання.

До будівництва мечеті у 1906 р. татарська громада проводила богослужіння у будинку по вулиці Коцарській, який мусульмани винаймали у міщанки Козлової. Звернення про будівництво мечеті по вулиці Ярославській 33 від татарської спільноти датується 24 лютим 1906 р. Це звернення подали мулла релігійної громади М. Узбяков та уповноважений представник від громади вірян А. Бешеєв. Місце, на якому була побудована мечеть, належало представнику татарської спільноти Х. Тербердеєву. Цікаво, що мусульманська мечеть згадується у довіднику «Весь Харків» за 1914–1915 рр. одночасно за двома адресами: як «магометанська мечеть по вулиці Ярославській 31–33, де харківським губернським ахуном та муллою Київського військового округу був Узбяков Рахім [11, с. 5]», а також інша адреса «...магометанська мечеть по вулиці Нетеченській 47, де порядкував харківський губернський мулла Ш. Курбангалієв». Татарська громада заснувала Мусульманське благодійне товариство, про яке відомо із збережених у міському архіві його фінансових звітів за 1910–1912 рр., що воно утримувало мечеть за рахунок внесків вірян, доходів від храму, а також прибутків від сеансів кіно. Благодійні кінопокази проводилися у електротئاتрі братів Боммер, всі кошти від яких йшли на підтримку нужденних. Цей кінотеатр було побудовано у 1908 році на вулиці Єкатеринославській (нині Полтавський шлях), де розміщувалися готелі, контори та мануфактури.

За свідченням А. Сафарова, до революції 1905 р. татарські діти отримували початкову освіту переважно у медресе при мечеті, де вчителі-мулли викладали лише основи релігійних знань рідною мовою, і лише одиниці з числа заможних татар мали можливість наравляти нащадків навчатися у гімназію та до університету. Так, серед списку студентів Харківського Імператорського університету юридичного факультету під порядковим номером вісімдесят значиться колишній учень другої Харківської гімназії Гацир Шанаєв [1].

Ситуація докорінно змінилася лише після Жовтневої революції, коли світська освіта стала доступною для усіх верств населення, внаслідок чого активізується соціальна інтеграція представників татарської спільноти, які отримали шанс долучитися до громадського життя, а також просвітницької та адміністративної роботи в установах і організаціях Харкова [5]. Після утворення у 1926 р. Всеукраїнської асоціації сходознавців представники харківських мусульманських та інших східних спільнот брали активну участь у її роботі: викладали східні мови на курсах у Сходознавчому технікумі або допомагали викладачам як консультанти [4].

У Харкові також була спільнота іноземних студентів-мусульман. Так, перський підданий, Джафаров Мамед, значився у списках студентів медичного факультету Харківського університету за 1907–1908 рр. А 15 листопада 1907 р. було затверджено Устав Бакинського студентського земляцтва за рішенням Ради Імператорського Харківського Університету (нині Харківська політехніка) [6].

Унікальні документи та документована інформація, пов'язані з історією видатних представників мусульманських спільнот міста Харкова й сьогодні чекають на дослідників не лише у державних бібліотечно-архівних та музейних установах, а й у приватних зібраннях і родинних архівах. Так, під час роботи в Почесному консульстві Туреччини у м. Харкові (2014–2015 рр.), за результатами спілкування з відвідувачами заснованого при ньому Українсько-Турецького центра культури, бізнесу та туризму було опубліковано статтю у турецькому журналі «Роксолана» про життєвий шлях Джелала Алескерова – турка, який волею долі став харків'янином [11].

Література:

1. Бондарев А. Декілька історій про мусульманську спільноту дореволюційного Харкова. Інформаційний портал «Накипело». URL: <https://nakipelo.ua/neskolko-istorij-o-musulmanskoj-obshhine-dorevoluyutsionnogo-harkova/>
2. Володарський С. «Турецький мушир» Осман Нурі Паша. Великий російський альбом. URL: <http://www.rusalbom.ru/articles/default/osman.html>
3. Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX ст. *Антологія літератур Сходу*. Харків, 1961. С. 9–122.
4. Річний з'їзд Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. Офіційна частина. Протоколи з'їзду, привітання й доповіді. *Східний світ*. № 2. Харків: 1927. С. 48–51.
5. Сафаров А. Про татарів на Україні. *Східний Світ*. № 3–4 (1928). С. 208–211.
6. Устав Бакинського студентського земляцтва в місті Харкові. Баку: типографія А. Н. Тараєв та Л. Д. Мирзаянц, 1907. 9 с.
7. Фахрі Фурат М. Turkish archival sources: general framework and a case study for «Kharkiv». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 317–329.
8. Харьков манящий. Електронний ресурс. URL: <https://moniacs.kh.ua/>
9. Щелков К. Историческая хронология Харьковской губернии: репринтное издание. Харьков: САГА, 2007. С. 297–298.
10. Южный край. № 9831 від 05.11.1909. Харків. 8 с.
11. Garnyk L. SSCB'DE BIR TURK: Celal Kuybisevic Aleskerov. *Roxolana*. Vol. 12, 2015. P. 50–53.